

גְּדְרֵי קְרִיאַת-שְׁמַע וּבְרָכוֹתֶיהָ

מו"ד הרב יעקב אריאל*

פנים רבות לה, לקריאת-שמע –
תורה ותפילה, חיובים מהתורה ותוספות מדרבנן.
בבסיס המאמר עומדת מחלוקת רש"י ותוספות במהות קריאת-שמע,
וממנה מסתעפים ענפים רבים.

א

מובא ברש"י, ריש מסכת ברכות:

... ומקמי הכי נמי לאו זמן שכיבה לפיכך הקורא קודם לכן לא יצא ידי
חובתו. א"כ למה קורין אותה בביהכנ"ס? כדי לעמוד בתפילה מתוך דברי
תורה... ובקריאת פרשה ראשונה שאדם קורא על מיטתו יצא.

ד"ה ער סוף האשמורה הראשונה

שלוש קושיות הקשו בתוס' על שיטת רש"י שיוצאים ידי חובת ק"ש של
ערבית בק"ש שעל המטה דווקא, ולא בק"ש בבית הכנסת, שנאמרת רק כדי
לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה:

א. הלוא אין העולם רגילים לקרות סמוך לשכיבה אלא פרשה ראשונה, ולדברי
רש"י – שלוש פרשיות היו צריכים לקרוא!

ב. מבואר בגמרא שק"ש על המיטה לא נתקנה אלא מפני המזיקין, ות"ח פטור
ממנה, ואם-כן היאך יוצא ת"ח ידי חובת ק"ש של ערבית?

ג. אם אמנם ק"ש של ערבית נאמרת אחרי תפילה של ערבית, אם כן פסקינן
כריב"ל דאמר תפילות באמצע תקנום, כלומר בין שתי קריאות שמע – של
שחרית ושל ערבית, ואילו אנן קי"ל כר' יוחנן דאמר "איזהו בן העוה"ב זה

הסומך גאולה של ערבית לתפילה", כלומר שמקומה של ק"ש הוא לפני תפילה של ערבית!

ב

ביישוב קושיות התוס' על רש"י נלע"ד לומר בדעת רש"י שיש שני דינים בחובת ק"ש. חובה אחת מהתורה – הנלמדת מהפסוק 'בשכבך ובקומך' – לקרוא ק"ש שחרית וערבית, וחובה שניה מדרבנן – לקרוא את ק"ש כחלק מסדר התפילה. הדין הראשון – היינו החיוב מהתורה, מתקיים באמירת פרשה ראשונה בלבד, ללא ברכות לפני ולאחריה וללא סמיכת גאולה לתפילה, ואילו הדין השני – מדרבנן, מחייב שלוש פרשיות, עם ברכות לפני ולאחריהן, ועם סמיכת גאולה לתפילה.

ניתן להוכיח מהגמרא שאמנם שני דינים יש כאן, וכך אמנם מופיע בהמשך הפרק:

ת"ר שמע ישראל... זה ק"ש של ר' יהודה הנשיא... בשעה שמעביר ידיו על פניו מקבל עליו עול מלכות שמים. שם יג ע"ב

משמע שרבי סובר שניתן לצאת ידי חובה בפסוק ראשון בלבד, ללא ברכות וללא סמיכה לתפילה. ועוד שם בגמרא:

ר' יאשיה אומר עד כאן (ומבאר רש"י עד פרק ראשון) מצוות קריאה וכוונה, מכאן ואילך מצוות כוונה בלא קריאה... ומאי שנא עד כאן מצוות קריאה וכוונה דכתיב "על לבבך... ודברת בם", התם נמי כתיב "על לבבכם... לדבר בם"? ההוא בדברי תורה כתיב כי היכי דליגרסו בהו.

מבואר אפוא שקריאת פרשה ראשונה היא לשם מצוות ק"ש וקריאת פרשה שניה היא לצורך לימוד תורה. הדברים מתאימים למה שכתב רש"י בריש מכילתין:

אם כן למה קורין אותה בביהכנ"ס? כדי לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה.

כלומר, כשרבנן תיקנו סדר תפילה דרשו לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה, לכן תיקנו לומר גם את הפרשה השניה – והיה אם שמוע.

לגבי הקושיה הנוספת של תוס', שק"ש על המיטה ניתנה מפני המזיקין ות"ח פטור ממנה, ניתן לתרץ שאכן כשקוראים קריאת שמע בבית הכנסת בזמן החיוב, לאחר צאת הכוכבים, עדיין צריך לקרוא ק"ש על מיטתו מפני המזיקין, ובוה עוסקת הגמרא. אמנם היכא שהקריאה בבית הכנסת היא מוקדמת, יוצאים ידי חובה בק"ש על המיטה, ואכן במצב כזה אף ת"ח יתחייב לקרואה.

ג

בהמשך המסכת מובאות ברייתא ותוספתא העוסקות בהכנה לתפילה. בברייתא נאמר:

אין עומדין להתפלל לא מתוך דין ולא מתוך דבר הלכה אלא מתוך הלכה פסוקה. שם לא ע"א

אפשר לומר שכוונת הברייתא היא לשלול עמידה לתפילה כשהלב טרוד בדיון לא פתור, ולכן אומרת הברייתא שיש להתפלל מתוך הלכה פסוקה. באותה דרך ניתן לפרש גם את התוספתא המובאת שם אחריה:

אין עומדין להתפלל לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות ולא מתוך שחוק ולא מתוך שיחה ולא מתוך קלות ראש ולא מתוך דברים בטלים אלא מתוך שמחה של מצווה.

ופירש רש"י:

כגון דברי תנחומין של תורה כגון סמוך לגאולת מצרים...

ולכאורה גם תוספתא זו ניתנת לפירוש שולל, וכוונתה היא שלא נעמוד לתפילה מתוך קלות ראש.

ברם, אפשר לפרש שכוונת הברייתא והתוספתא היא להוראה חיובית, שדווקא כך תיקנו חז"ל את סדר התפילה שאדם יעמוד לתפילה מתוך דבר הלכה ומתוך שמחה של מצווה. ועל-פי זה תיקנו חז"ל להוסיף שתי פרשיות לק"ש: פרשת והיה אם שמוע שיש בה הלכה פסוקה של מצוות ת"ת, ופרשת ציצית שיש בה שמחה של מצווה של גאולת מצרים. אפשר גם לומר שזו סיבת סמיכת הגאולה לתפילה – כדי לעמוד לתפילה מתוך שמחה של גאולה (ועוד נרחיב בכך בהמשך).

אמנם מהרמב"ם משמע שלא כדברינו, שבפ"ד מהל' תפילה כתב דינים אלו בהי"ח, מיד אחרי ההלכה בה נפסק ששיכור לא יתפלל, ובאותו פרק הרמב"ם אינו עוסק בסדר התפילה אלא בהכנות לתפילה, הדורות שיסיר האדם את כל הדברים המעכבים את תפילתו. אך רש"י יכול לפרש כדברינו, שתקנות אלו הן חיוביות כחלק מסדר התפילה. ואכן, הרמב"ם לשיטתו שפסק בפ"א מהל' ק"ש ה"ה שכל שלוש הפרשיות הן מדאורייתא, ולא כרש"י שרק פרשה ראשונה היא מהתורה, אך רש"י לשיטתו יפרש כמו שכתבתי.

ד

ובטור כתב:

ורבינו יהודה החסיד היה רגיל לומר אחריו (אחרי קריאת-שמע שאומרים לפני הקרבנות) ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. והיה מכויין לצאת בו ידי חובת ק"ש משום שפעמים כשעושין קרובין מתעכבים מק"ש עד אחר

זמנה ואמר שהיה יוצא בזה כדאיתא בברכות: שמע ישראל ה' אלהינו ה'
אחד זו היא קריאת-שמע של רבי יהודה הנשיא. או"ח סוף סימן מו

וכב"י הביא שהרא"ה לא סובר כן, אלא שרק רבי משום דוחקא דגירסיה עביד
הכי ומשום דתורתו אומנותו, אך לציבור טפי עדיף למימר ברכות ק"ש אק"ש
דאורייתא.

מתחילת דברי הרא"ה אפשר היה להבין שלא קיי"ל כרבי, אלא יש צורך
לקרוא שלוש פרשיות כדי לצאת ידי חובת ק"ש בזמנה, ורבי משום דתורתו
אומנותו לא קרא ק"ש שלמה (כידוע, רבי היה תלמידו של רשב"י שסבר שמי
שתורתו אומנותו פטור מק"ש, עיין תוס' מו"ק ט ע"ב ד"ה כאן, שמביא
מהירושלמי שרשב"י לא היה מפסיק אפילו לק"ש – כי זה שינון וזה שינון, שלא
כמובא בבבלי שבת יא ע"א שרשב"י היה מפסיק לק"ש. וייתכן לומר שבוזה
נחלקו הבבלי והירושלמי: הבבלי סבר שפרשה ראשונה בלבד היא מהתורה,
וא"כ רבי שהפסיק לפרשה ראשונה או לפסוק ראשון קיים מצוות ק"ש, כי רשב"י
לא היה מבטל מצוות ק"ש מפני תלמוד תורה. אך הירושלמי סבר שכל שלוש
הפרשיות הן מהתורה, וא"כ רבי נהג כרבו רשב"י שדחה מצוות ק"ש מפני ת"ת.
ומה שהיה מעביר ידיו על עיניו הוא רק כדי לקבל עול מלכות שמים, אך לא יצא
בכך ידי חובת ק"ש מדאורייתא).

אך מהמשך דברי הרא"ה משמע שסובר שאמנם יוצא ידי חובה גם בפסוק
ראשון, כי זו עיקר המצווה מן התורה, אך לא המליץ לנהוג כר"י החסיד, כדי
שיוכלו לברך את הברכות על ק"ש מדאורייתא, ואם יאמרו פסוק ראשון לפני
התפילה נמצאו אומרים ברכות ק"ש רק על ק"ש מדרבנן.

אך הרמב"ם והתוס' (ברייתא מכילתין) סוברים ששלוש פרשיות הן מהתורה,
ולדבריהם אין נפקא מינה אם יאמר פסוק ראשון לפני התפילה, כי בלאו הכי לא
יצא בו ידי חובת ק"ש. ולכן אין גם צורך לומר בשכמל"ו כי אין בפסוק ראשון
קיום מצוות ק"ש מדאורייתא. נמצא אפוא שר' יהודה החסיד סובר כרשב"י, ותוס'
יחלקו עליו.

ה

מדברי הרא"ה עולה כי יש נפקא מינה למחלוקת זו גם לגדרן של ברכות ק"ש.
לדברי הרא"ה ברכות ק"ש הן כברכות המצוות, ולכן ראוי לברכן על ק"ש
דאורייתא. אך ר"י החסיד סובר שברכות ק"ש אינן כברכות המצוות, אלא ברכות
השבת, וכמו שכתב הב"י שם, שהרי אינו מברך אשר קדשנו במצוותיו וציוונו על
ק"ש. ומשום הכי אין נפקא מינה אם מברך על ק"ש דאורייתא או דרבנן.

רש"י יסבור גם הוא כר"י החסיד, שברכות ק"ש הן ברכות השבת ולא ברכות
המצוות, שהרי לרש"י עיקר מצוות ק"ש של ערבית מקיימים בק"ש שעל המיטה
ללא ברכות, ואת הברכות אנו מברכים על חיוב אחר – מצוות ת"ת שתיקנו חז"ל
לאומרה על סדר התפילה, לפני זמן חיוב ק"ש. התוס' סוברים שברכות ק"ש הן

כברכות המצוות, ולכן מן הראוי לאומרן על ק"ש בה יוצאים מדאורייתא, ומשום כך הם טוברים (ברעת ר"ת) שגם זמן ק"ש הוא מפלג המנחה, וכיוון שיוצאים ידי חובת ק"ש מהתורה בקריאה בכית הכנסת, שם אף מברכים את ברכותיה כראוי.

לרש"י מובן יותר מדוע תיקנו את ברכת 'אהבה' הסמוכה לק"ש בשחרית ובערבית על מצוות ת"ת, שהרי כל עיקר תקנתן של הברכות הוא לא על מצוות ק"ש אלא על מצוות ת"ת.

נפקא מינה משאלה זו – האם ברכות ק"ש הן ברכות השבח או ברכות המצוות לחיובן של נשים בהן. אם נאמר שברכות המצוות הן, נשים הנהוגות כמרן ואינן מברכות על מצוות עשה שהזמן גרמא, לא תברכנה בשם ומלכות ברכות ק"ש, שהרי הן פטורות ממנה, ואילו אם נאמר שברכות השבח הן, תוכלנה הנשים לברך אותן שהרי לא נתקנו על מצוות ק"ש. אמנם, גם אם נניח שברכות המצוות הן, כיוון שלא נאמר בהן במפורש אשר קדשנו במצוותיו וציוונו, יש מקום להתיר לנשים לברך, וכבר נחלקו בזה הפוסקים.

ו

שנינו במשנה:

מאימתי קורין את שמע בשחרית... ר' יהושע אומר עד שלוש שעות. הקורא מכאן ואילך לא הפסיד כאדם הקורא בתורה. ברכות פ"א מ"ב

לדעת רש"י הדברים כפשוטן. מי שקרא ק"ש לאחר זמנה – מצוות ק"ש אמנם לא קיים, אך הוא עדיין חייב בק"ש שנתקנה על סדר התפילה מדין ת"ת. זוהי משמעותה של המשנה – כאדם הקורא בתורה, ר"ל – כאדם הלומד תורה.

אך לשיטת התוס' צ"ל שבדיעבד, מי שלא קיים מצוות ק"ש מהתורה, תיקנו לו מדרבנן ג"כ צורה דומה של ק"ש וברכותיה. ולדבריהם משמעות הדברים 'כאדם הקורא בתורה' היא שאמנם מצוות ק"ש לא קיים, ואינו אלא כאדם שקורא בתורה, שחז"ל תיקנו לו קריאה בתורה בפרשיות אלו כתחליף לקריאת-שמע העיקרית מהתורה.

ופירשו בגמרא שם י ע"ב שהקורא לאחר הזמן חייב לברך את הברכות ולא הפסידן. לשיטת רש"י הדבר מובן יותר, שהרי ברכות אלו הן ברכות השבח ואינן ברכות המצוות, וא"כ לא הפסיד ברכות אלו, ואף-על-פי שלא ברכן על מצוות ק"ש. אך לשיטת תוס' כפי שביארנוה, שברכות ק"ש ברכות המצוות הן, הרי הקורא ק"ש לאחר זמנה אינו מקיים מצוות ק"ש מהתורה, וממילא אף אינו מברך את ברכות המצוות. וכדוחק י"ל שמאחר ומהתורה אין מצווה לברך על המצוות מלבד ברכת התורה, א"כ חיוב הברכות על מצוות הוא מדרבנן, וכשתיקנו רבנן לומר ברכות אלו על ק"ש, תיקנו לאומרן אף על קריאה שלא בזמנה. משמעות הדברים 'לא הפסיד' היא, שהחיוב דרבנן לברך נשאר בעינו, ואותו לא הפסיד המאחר – אף שעתה אין ברכות אלו על מצווה מהתורה, אלא על ק"ש דרבנן.

ז

נפקא מינה נוספת למחלוקת רש"י ותוס' בגדרי ק"ש תהיה בהבנת המושג 'סמיכת גאולה לתפילה'.

ניתן להבין שסמיכה זו היא צורך התפילה – שיש להסמיך לה גאולה, וניתן לפרש שהיא צורך הגאולה – שיש להסמיך לה תפילה. לשיטת רש"י, שכל ברכות ק"ש לא נתקנו אלא לצורך התפילה שאחריהן, סמיכת הגאולה היא לצורך התפילה (לכן לרש"י אין צורך לסמוך גאולה לתפילה בק"ש על המיטה אף שיוצאים בה ידי חובת ק"ש מדאורייתא, שהרי עניין הסמיכה הוא לשם התפילה). ומדויקת הלשון: "הסומך גאולה לתפילה", כלומר – התפילה היא העיקר והגאולה נסמכה לה, ואכן רש"י מביא מהירושלמי בעניין סמיכת גאולה לתפילה:

למה זה דומה לאוהבו של מלך שבא ודפק על פתחו של מלך, יצא המלך ומצאו שהפליג, אף הוא הפליג. אלא יהא אדם מקרב לקב"ה אליו מרצהו בתשבחות ובקילוסין של יציאת מצרים, והוא מתקרב אליו, ובעודו קרוב אליו יש לו לתבוע צרכיו.

ד ע"ב ד"ה זה

מבואר מדבריו שמטרת הסמיכה היא לשם התפילה.

אך רבינו יונה שם הביא הסברים אחרים לכך, כגון שביציאת מצרים הוא מזכיר את היותו עבד ה', ולכן הוא מתפלל, כדי להראות את עבודתו. וכן שבגאולה הוא מבטא את כך שישאל בוטחים בה', ולכן הוא מתפלל כדי להראות את בטחונו בה'. גם לפי פירוש זה סמיכת התפילה היא כתוצאה מהזכרת הגאולה, אך לפי הטעם הראשון מודגש יותר שהעיקר הוא הגאולה, והתפילה היא רק תוצאה שלה, וסמיכת הגאולה לתפילה נתקנה לשלמות ביטוי הגאולה ולא כהכנה לתפילה.

ואכן, רבינו יונה חולק בתחילת המסכת על רש"י ואינו מפרש כמותו שיוצאים ידי חובה בקריאת שמע על המיטה (ועיין צ"ח ד ע"ב רד"ה זה הסומך, בשם ר"א מבראד, שבבוקר יש לדחות את קריאת שמע סמוך להנף החמה כדי לסומכה לתפילה, ובערב להפך, הוא מאחר את זמן התפילה, שמדינא זמנה מפלג המנחה, לצאת הכוכבים כדי לסומכה לק"ש, שזמנה בלילה ממש).

נפקא מינה למעשה משאלה זו, היא לגבי סמיכת גאולה לתפילה בשבת. אם התפילה היא העיקר אין צורך לסמוך גאולה לתפילת השבת, כי אין בתפילה זו בקשת צרכים. אך אם הגאולה היא עיקר – יש לסמוך גאולה לתפילה גם בשבת (ועיין הגהת הרמ"א בסי' קיא).